

Н. І. Білак

кандидат юридичних наук, адвокат

ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ

У статті аналізується правове регулювання примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту, які оголосили голодування, в Україні. Розглянуто історичний аспект розвитку законодавства, відзначаючи його попередню неврегульованість та наслідки для пенітенціарної системи та ув'язнених. Відмічено, що проблематика примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту, які оголосили голодування, довгий час залишається актуальною та викликає значні дискусії в Україні.

Вказано, що означена тема стосується основоположних прав людини, таких як право на гідність та заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Особлива увага приділяється змінам у законодавстві, зокрема Законом України № 2428-IX та № 2429-IX від 19.07.2022 р., а також Постанові Кабінету Міністрів України № 385 від 25.04.2023 р., що встановили судовий порядок прийняття рішень про примусове годування.

Відмічено, що незважаючи на те, що наразі національне законодавство значно вдосконалено, залишаються невирішені питання, які потребують подальшого опрацювання. На основі аналізу Єдиного державного реєстру судових рішень виявлено проблемні аспекти судової практики, такі як розбіжності у строках звернення до суду та відсутність детальних причин голодування. Також у статті розглядається рішення Європейського суду з прав людини у справі «Невмержицький проти України», яке підтверджує допустимість примусового годування за умови дотримання стандартів поваги до гідності.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавчої бази, акцентуючи увагу на з'ясуванні причин голодування, психологічній роботі з особами, які голодують, аналізі судової практики та налагодженні ефективної взаємодії з медичними закладами та громадськістю.

Ключові слова: примусове годування, голодування, засуджені, особи, взяті під вартою, права людини, пенітенціарна система, Європейський суд з прав людини, судовий контроль.

Постановка проблеми. Проблема примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту, що відмовляються від прийому їжі, тривалий час залишалася неврегульованою на законодавчому рівні в Україні, що призводило до неоднозначних трактувань та порушень основоположних прав людини. Поширена практика оголошення голодування, іноді з крайніми проявами, такими як зашивання рота, вимагає чіткого та ефективного механізму реагування з боку працівників установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. Відсутність єдиного правового поля створювала ризики для персоналу пенітенціарної системи та ув'язнених, оскільки будь-яке силове втручання могло бути розцінене як тортури та нелюдське поводження. Зокрема, до прийняття нових законів, питання примусового годування регулювалося на рівні підзаконних актів, що допускали застосування обмежу-

вальних заходів, які згодом були скасовані через критику правозахисних інституцій. Більшість випадків голодування припадала саме на осіб, які перебувають під вартою, як форма протесту проти судових рішень чи дій органів досудового розслідування. Таким чином, існувала нагальна потреба у створенні прозорого та обґрунтованого правового механізму, що враховував би як необхідність захисту життя та здоров'я особи, так і дотримання її гідності та прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження українських вчених, зокрема О. В. Бабаєвої, О. М. Джужі, І. О. Колба, З. Ф. Дільни, Р. О. Стефанчука та О. Гладуна були зосереджені на правовому регулюванні та етичних аспектах примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту, в контексті нових законодавчих змін в Україні. Вони підкреслюють важливість судового контролю

як ключової гарантії прав людини, аналізують відповідність національних норм європейським стандартам, а також розглядають примусове годування як крайній захід для забезпечення життя та здоров'я ув'язнених, наголошуючи на необхідності чітких медичних показань та дотриманні гідності особи.

Виклад основного змісту. Питання примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту, які відмовляються від прийому їжі, є однією з найбільш складних та чутливих проблем у сфері дотримання прав людини в пенітенціарній системі, оскільки знаходиться на стику медичної етики, правових норм та моральних принципів. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити збереження життя та здоров'я осіб, що перебувають під її контролем, а з іншого - будь-яке примусове втручання у фізичну недоторканність особи, особливо якщо воно відбувається проти її волі, має бути суворо регламентоване та не порушувати принципів поваги до гідності та заборони катувань. В Україні, протягом тривалого часу, це питання залишалося недостатньо врегульованим, що призводило до численних негативних наслідків, як для ув'язнених, так і для персоналу виправних установ. Нечіткість правових норм створювала простір для зловживань та одночасно обмежувала можливості для адекватного реагування на ситуації, що загрожували життю. Ця стаття має на меті проаналізувати поточний стан правового регулювання примусового годування в Україні, визначити його переваги та недоліки, а також окреслити шляхи подальшого вдосконалення для забезпечення балансу між збереженням життя особи та дотриманням її основоположних прав та свобод.

Так розкриваючи зміст теми, першочергово слід вказати, що питання щодо примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту довгий час залишається дискусійним та неоднозначним. Досі поширеною є практика щодо оголошення засудженими та особами, узятими під варту голодування. Існують також випадки, за яких ув'язнені не лише відмовлялись від прийомів їжі, але й зашивали собі рот нитками. При цьому, важливим є обрання правильності дій працівників установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, медичного персоналу та інших суб'єктів, щоб було дотримано основоположні права та свободи людини. На конституційному рівні гарантовано право кожного на повагу до його гідності. Водночас в Основному законі наголошується, що ніхто не може бути

підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню [1]. Однак якщо аналізувати розвиток національного законодавства, то можна говорити про те, що тривалий час питання застосування до засуджених та осіб, узятих під варту примусового годування було не достатньо урегульованим, що породжувало багато негативних наслідків як для персоналу пенітенціарної системи, так і самих засуджених та осіб, узятих під варту, які оголошували голодування. Зокрема, першочергово порядок примусового годування був врегульований на рівні підзаконного нормативно-правового акту, положення якого передбачали навіть можливість застосування кайданків, якщо особа чинила опір. В подальшому через критичну оцінку таких дій правозахисних інституцій, та численні скарги ув'язнених наказ було скасовано. Довгий час не було сформовано правового механізму щодо порядку примусового годування, а будь-яке силове втручання могло розцінюватись як тортури та нелюдське поводження. Відсутність єдиного механізму поводження із засудженими, які відмовляються від уживання їжі і порядку примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи, послаблювало контроль з боку адміністрацій установ за поведінкою таких осіб, були відсутніми підстави для ізоляції осіб, які оголосили голодування.

Важливо вказати, що в порівнянні із засудженими, для осіб, узятих під варту навіть судової процедури примусового голодування не було визначено. В той час, коли за статистикою більшість випадків оголошення голодування відбувається саме особами, які перебувають під вартою, як знак непогодження із рішенням суду щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або ж діями органів досудового слідства. Таким чином, наявність рішення суду про примусове годування особи, яка оголосила голодування без законодавчо врегульованого порядку могло розцінюватись як тортури, жорстоке та нелюдське поводження. З огляду на це минулого року, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 2428-IX від 19.07.2022 р. [2] та Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 2429-IX від 19.07.2022 р. [3].

За загальним правилом питання про застосування примусового годування вирішується судом в порядку, передбаченому законом. Підстави та порядок застосування примусового годування щодо: а) засуджених врегульовано положеннями Кримінально-виконавчого кодексу України (ч.3 ст. 116) [4]; б) осіб, узятих під варту врегульовано положеннями Закону України «Про попереднє ув'язнення» (ч. 6 ст. 11) [5]. Вжиття дій щодо примусового годування відносно засуджених та осіб, узятих під варту без рішення суду забороняється. 25.04.2023 року Постановою Кабінету Міністрів України № 385 затверджено Порядок примусового годування та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі, 116 положеннями якого регламентовано послідовність дій у разі оголошення особами голодування [6].

Аналіз інформації Єдиного державного реєстру судових рішень дає підстави говорити про такі висновки: 1) існування випадків відмови судами у задоволенні клопотань про примусове годування за їх необґрунтованості; 2) відсутності єдиного підходу щодо стороків звернення до суду з клопотанням (так, в одному випадку звернення було здійснено на 7 день з моменту оголошення особою голодування, а в іншому аж на 33 день (провадження в справі № 569/12772/18), та на 47 день (провадження у справі № 567/1050/15-к); 3) існування випадків масовості (зокрема, 12 ухвал суду постановлено за клопотаннями однієї колонії, 9 з яких постановлено в період з 31 січня по 8 лютого 2018 року); 4) оголошення голодування засудженими наприкінці строку відбування покарання (в середньому в період від 6 місяців до 2,5 років до закінчення строку відбування покарання); 5) не зазначення конкретних причин відмови від їжі (так, тільки в поодиноких випадках в ухвалях суду вказуються причини, і то вони мають більше агальний характер (наприклад: «надав заяву про оголошення голодування, виражаючи протест, проти, на його думку, недосконалої судової системи» (провадження у справі № 661/3297/18), «відмовився від прийняття їжі у зв'язку з його незгодою щодо його переведення до ДУ «СВК (№ 67)» (провадження у справі № 722/889/18). Характеристика особи засудженого (не пов'язана із кваліфікацією діяння) наведена лише в одній ухвалі (провадження у справі № 661/3297/18) [7].

Окрім цього, в даному випадку слід вказати на Рішення Європейського суду з прав людини

від 21 червня 1999 р. у справі «Невмержицький проти України» (заява №54825/00). В даній справі заявник скаржився на примусове годування, на відсутність медичного лікування, неналежні умови утримання, що підпадає під значення ст. 3 Конвенції (катування або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання), тримання під вартою без належної санкції, що становило порушення п. 3 ст.5 Конвенції (розгляд справи судом впродовж розумного строку). Сукупність усіх факторів спричинили необхідність протестної поведінки у виді голодування, і, як наслідок, застосування примусового годування. Суд дійшов висновків, що примусове годування, у принципі, не вважається поведінкою, що принижує людську гідність [8].

Таким чином наразі на національному рівні регламентовано порядок примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту. Водночас, прийняті акти законодавства з цих питань, містять певні неузгодженості та не мають першочергового спрямування на вчинення дій щодо з'ясування причини відмови від їжі, необхідності проведення психологічної роботи з засудженими та особами, узятими під варту, які оголосили голодування, також наразі не здійснюється аналіз судової практики, спрямований на викорінення передумов до протестних дій серед ув'язнених. Окремо також слід вказати на необхідність чіткого врегулювання порядку взаємодії із закладами охорони здоров'я, що забезпечує медичне обслуговування осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, або осіб, взятих під варту, прокуратурою, представника та відповідними службами у справах дітей та іншими суб'єктами з питань, пов'язаних з оголошенням голодування засудженими та особами, взятими під варту, а також визначення чітких повноважень за ними на рівні положень, та інших нормативно-правових актів, на підставі яких вони здійснюють свою діяльність. Позитивними також буде залучення представників громадськості, капеланів, священнослужителів.

Загалом що стосується міжнародних стандартів, слід зазначити, що Конвенція з прав людини (Європейська конвенція з прав людини) не містить прямої заборони на примусове годування, за умови медичної доведеної такої необхідності та дотримання процедури, що відповідає принципам гуманізму [9]. В її контексті важливо, щоб примусове годування не повинно набувати характеру тортур чи нелюдського поводження.

Водночас, необхідно звернути увагу на Токійську декларацію Всесвітньої медичної асоціації (1975 р.), яка встановлює основні лікарські принципи щодо тортур та інших жорстоких, негуманних або принизливих видів поводження чи покарання при затриманні та ув'язненні. Ця декларація вказує на те, що медичний персонал не повинен брати участь у примусовому годуванні, якщо ув'язнений здатен адекватно приймати рішення щодо відмови від їжі [10], що підкреслює важливість оцінки психічного стану особи, яка голодує.

Окрім цього, Керівництво ВООЗ з основних аспектів охорони здоров'я в місцях позбавлення волі (WHO Health in prisons: a European perspective, 2013) вважає примусове годування неприпустимим, якщо особа не має психологічних розладів. Більше того, якщо відмова від їжі є свідомим рішенням особи, спрямованим на самогубство, таке право має поважатись, за винятком випадків, коли це суперечить медичним показанням для збереження життя [11].

Позиція Мальтійської декларації Всесвітньої медичної асоціації про голодування (1991, доповнена у 1992, 2006, 2012 та 2023 рр.) є ще більш категоричною. Вона стверджує, що примусове годування не може бути етично прийнятним заходом, і медичний персонал не повинен брати участь у ньому з етичних причин. Декларація наголошує на повазі до автономії пацієнта та його права на свідому відмову від лікування, включаючи їжу [12].

Таким чином, міжнародні стандарти свідчать про загальну тенденцію до обмеження та засудження примусового годування, за винятком вкрай необхідних випадків, коли це єдиний спосіб врятувати життя особи, яка не може самостійно приймати раціональні рішення. Ключовим аспектом залишається оцінка психічного стану ув'язненого та забезпечення, щоб будь-яке втручання не порушувало його гідності та не набувало характеру тортур.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що на сьогоднішній день в Україні здійснено значний крок уперед у правовому регулюванні порядку примусового годування засуджених та осіб, узятих під варту. Прийняття Законів України № 2428-IX та № 2429-IX від 19.07.2022 р. та Постанови Кабінету Міністрів України № 385 від 25.04.2023 р. створило важливий механізм судового контролю за застосуванням примусового годування, що значно підвищує рівень дотримання прав людини у порівнянні з попередньою практикою. Рішення Європейського

суду з прав людини у справі «Невмержицький проти України» також підтверджує принципову допустимість примусового годування за умови дотримання стандартів, що виключають приниження гідності.

Однак, аналіз судової практики та положень нових нормативно-правових актів вказує на наявність певних неузгодженостей та аспектів, які потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, виявлено відсутність єдиного підходу до строків звернення до суду з клопотанням про примусове годування, а також недостатнє з'ясування конкретних причин відмови від їжі в судових ухвалях, що в свою чергу підкреслює необхідність у: 1) розробці та впровадженні чітких методик для з'ясування причин голодування та проведення системної психологічної роботи з особами, які відмовляються від їжі; 2) регулярного аналізу судової практики для виявлення та викорінення передумов до протестних дій серед ув'язнених, а також для формування єдиного підходу до застосування нових норм; 3) чіткого врегулювання порядку взаємодії установ виконання покарань та слідчих ізоляторів з закладами охорони здоров'я, прокуратурою, представниками служб у справах дітей та іншими суб'єктами, із закріпленням їхніх повноважень на рівні відповідних нормативно-правових актів; 4) активного залучення представників громадськості, капеланів та священнослужителів до процесу роботи з особами, які оголосили голодування, що може сприяти більш ефективному вирішенню конфліктних ситуацій та підвищенню довіри до пенітенціарної системи. Подальша робота над цими аспектами дозволить забезпечити більш збалансований та гуманний підхід до вирішення проблеми голодування в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, гарантуючи як збереження життя та здоров'я ув'язнених, так і повне дотримання їхніх конституційних прав та свобод.

Список використаної літератури:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 14 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування: Закон України № 2428-IX від 19.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2429-20#Text>
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою,

- заходів примусового годування: Закон України від 19.07.2022 р. № 2429-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2429-20#Text>
4. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
 5. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>
 6. Порядок примусового годування та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2023 р. № 385 затвердженого URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-prymusovoho-hodu-vannia-ta-umov-trymannia-zasudzhenykh-ta-s385-250423>
 7. Тубелець О. Практика примусового годування в контексті реалізації статті 3 Конституції України. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/praktyka-prymusovogo-goduvannya-v-konteksti-realizatsiyi-statti-3-konstyutsiyi-ukrayiny/>
 8. Рішення Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд) від 21 червня 1999 р. у справі «Невмержицький проти України» (заява №54825/00). URL: <https://khpg.org/1075312544>
 9. Європейська конвенція з прав людини: Міжнародний документ. 1950 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/31195.pdf>
 10. Токійська декларація Всесвітньої медичної асоціації: Міжнародний документ. 1975 р. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-tokyo-guidelines-for-physicians-concerning-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading-treatment-or-punishment-in-relation-to-detention-and-imprisonment/>
 11. Керівництво ВООЗ з основних аспектів охорони здоров'я в місцях позбавлення волі: Міжнародний документ. 2013 р.. WHO Health in prisons: a European perspective. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789289000100>
 12. Мальтійська декларація Всесвітньої медичної асоціації про голодування: Міжнародний документ. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-malta-declaration-on-hunger-strikes/>

Bilak N. I. Forced feeding in penalty institutions: international and national standards

The article analyzes the legal regulation of force-feeding of convicts and detainees on hunger strike in Ukraine. The historical aspect of the development of legislation is considered, noting its previous lack of regulation and consequences for the penitentiary system and prisoners. It is noted that the issue of force-feeding of convicts and detainees on hunger strike has long remained relevant and has caused significant discussions in Ukraine.

It is indicated that the mentioned topic concerns fundamental human rights, such as the right to dignity and the prohibition of torture, cruel, inhuman or degrading treatment. Particular attention is paid to changes in legislation, in particular, the Laws of Ukraine No. 2428-IX and No. 2429-IX of July 19, 2022, as well as the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 385 of April 25, 2023, which established the judicial procedure for making decisions on force-feeding. It is noted that despite the fact that the national legislation has now been significantly improved, there are unresolved issues that require further development.

Based on the analysis of the Unified State Register of Court Decisions, problematic aspects of judicial practice have been identified, such as discrepancies in the deadlines for applying to court and the lack of detailed reasons for hunger strike. The article also considers the decision of the European Court of Human Rights in the case of Nevmerzhytskyi v. Ukraine, which confirms the admissibility of force-feeding provided that standards of respect for dignity are observed.

The conclusion is made about the need for further improvement of the legislative framework, focusing on clarifying the causes of hunger strikes, psychological work with people who are starving, analysis of judicial practice and establishing effective interaction with medical institutions and the public.

Key words: force-feeding, hunger strikes, convicts, persons taken into custody, human rights, penitentiary system, European Court of Human Rights, judicial control.